

■ VÁCLAV BŮŽEK,
PAVEL KRÁL (edd.)
ČLOVĚK ČESKÉHO
RANÉHO NOVOVĚKU

- WINKELBAUER THOMAS, *Fürst und Fürstendiener. Gundaker von Liechtenstein, ein österreichischer Aristokrat des konfessionellen Zeitalters*, Wien-München 1999.
- WINKELBAUER THOMAS, *Konfese a konverze. Šlechtické proměny vyznání v českých a rakouských zemích od sklonku 16. do poloviny 17. století*, Český časopis historický 98/2000, s. 476–540.
- WINKELBAUER THOMAS, *Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter*, Wien 2003.
- WOLFE MICHAEL, *The Conversion of Henri IV: Politics, Power, and Religious Belief in Early Modern France*, Cambridge (Mass.)-London 1993.

EXULANT

Lenka Bobková

„V Pána Boha doufám,
v neštěstí nezoufám,
Boží moc
jest ve všem má pomoc.“

LITOLT KOZELKA Z HŘIVIC, v Pirně 16. srpna 1629

„Tempora mutantur et
Nos mutamur in illis.“

BOŘEK DOHALSKÝ Z DOHALIC, in exilio v Žitavě 5. ledna 1630

Nucený odchod ze země, s níž je člověk spjat pouty rodinné tradice, kultury a většinou i materiální jistoty, provází lidské dějiny patrně od nepaměti. Hrozba vystěhování se mnohokrát stala mocenským prostředkem k umlčení jednotlivců či skupin lidí, kteří se ocitli v rozporu s oficiální normou, zastávali odlišné politické či náboženské názory, a stali se tudíž nepohodlnými. Fenomén emigrantství je velmi aktuální i dnes a problémy, jež pohyb větších skupin obyvatelstva provázejí, vyvolávají zájem také o starší emigrační vlny. Se současností je spojují mnohé zkušenosti a obdobné vzorce chování, jimiž byli a jsou poznamenáni všichni ti, jejichž údělem se stalo hledání vlastního místa v cizí zemi. Jeden z neobyčejně rozsáhlých exodů v rámci Evropy byl důsledkem politických proměn, které se rodily v křečích předlouhé třicetileté války. Snaha o konfesionalizaci, tedy o prosazení jediné věrouky pomocí mocenských nástrojů, přivedla v 17. století na prašné evropské silnice celé rodiny i početné komunity. Mezi postiženými patří svěbytné místo také obyvatelům Království českého. Pro emigranty, kteří opustili vlast kvůli víře, se vžil termín exulant. Pobělohorští běženci ho sami také užívali; hlásili se k němu i jejich o mnoho generací mladší potomci, kteří problematiku české emigrace po roce 1621 otevřeli v 19. století jako badatelské téma.

Otřes, který způsobila porážka stavovského vojska na Bílé hoře, zasáhl v podstatě celou společnost. Tresty vůči aktivním účastníkům

odboje českých stavů proti Habsburkům v letech 1618–1620 se nevyčer- paly exekucí vybraných osob, ale pokračovaly rozsáhlými konfiskacemi a nařízeními, jejichž cílem bylo uzákonění jediné povolené víry – kato- lictví. A právě tato opatření přímo či nepřímo poznamenala téměř ce- lou společnost. Plán úplné rekatolizace se naplňoval postupně. Zahájilo ji vypovězení nekatolických duchovních a učitelů – roku 1621 českých a o rok později německých. Ti, kteří zůstali, se ocitli mimo zákon a mu- seli se skrývat. V roce 1624 vyšel rekatolizační mandát vůči měšťanům a roku 1627 ho následovala opatření proti šlechtě, která se podobně jako měšťané musela rozhodnout, zda bude konvertovat, nebo do konce března 1628 opustí Čechy. Naznačený proces završilo vydání *Obnoveného zřízení zemského* – v Čechách roku 1627 a na Moravě o rok později. Bě- hem těchto let se značný počet lidí všech společenských vrstev rozhodl opustit české země. Jejich odchod se velkou měrou podílel na celkovém úbytku obyvatel království, který se odhaduje až na 30 %.

Co čekalo ty, kteří kvůli víře opustili své domovy? Kam nejčastěji směřovaly jejich kroky? Jak se vyrovnávali s novou životní situací po stránce hmotné i duchovní? Jak byli v cizím prostředí přijímáni? Co v sobě neslo vědomí exulanta? To jsou zhruba základní otázky, jejichž zodpovězení může situaci a postavení vyhnance přiblížit. Na obrazu pobělohorských exulantů lpí mnohá klišé, která sahají od jejich glori- fikace až k zatracení. Zkreslená je mnohdy i představa o životě v exilu. Odchod ze země většinou nekončil tklivým rozloučením na Růžovém paloučku. Válka pokračovala i po vydání rekatolizačních mandátů, což dávalo utečencům naději na změnu poměrů. Exulanti spojení s domo- vem úplně neztratili a pod tíhou nesnází, které jim život v emigraci při- nášel, si nepochybně znovu a znovu kladli otázku, zda je lepší zachovat si víru otců, nebo se vrátit do jejich vlasti.

Na napjatou atmosféru pobělohorských Čech reagovali přesunem do ciziny velmi záhy po porážce stavů ti, kdo měli jen kousek na hranice, za nimiž často žili jejich příbuzní, přátelé či obchodní partneři, případně tam vlastnili i statky, mluvili německy a neměli s povstáním v zásadě nic společného. Jediné, co je spojovalo, byla nekatolická víra. Klasickým příkladem může být situace na saských hranicích, kde se na případný odchod ze země připravovaly mnohé rodiny už na samém počátku roku 1621. Mezi ně například patřili držitelé panství Děčín a Jílové – páni z Bünau, kteří se na českém stavovském povstání přímo nepodíleli.

Jindřich z Bünau si už 12. ledna 1621 pronajal dům v nedaleké Pirně. Podobně učinila i jejich příbuzná – paní ze Šlejnic s dcerou, zatímco manželka jiného severočeského pána a stíhaného účastníka povstání Volfa ze Salhausenu si v jednom z pirenských domů pouze uscho- vala nějaké cennosti. To samé ostatně učinil i děčínský obchodník Jiří Beuttel.

Po staroměstské exekuci se vydala na pouť za české hranice většina rodin a příbuzných po popravených šlechticích. S postupným napl- ňováním rekatolizačních mandátů se soubor uprchlíků rozrůstal. Až do přelomu let 1627–1628 však stále ještě přežívala naděje na změnu situace, či alespoň na zmírnění vyhlášených opatření. Často proto do ciziny odcházel jen muži; ženy je následovaly teprve ve chvíli, když se poměry v místě jejich bydliště staly z hlediska „srovnání s vírou“ ne- únosné, což nastalo tehdy, když se začala represivní nařízení proti ne- katolíkům tvrdě vymáhat. V tomto duchu psal Václav Nosidlo z Geblic, jenž zanechal v Litoměřicích těhotnou ženu, která se pak v březnu roku 1626 těsně po šestinedělí „s velikou žalostí v dosti tuhé zimě z nevděčné vlasti po Labi do Pirny velmi nebezpečně pustiti musela, nemohouc již dáleji trápení soldátského a nátisku v náboženství snášeti“. S ní se na cestu vydalo ještě několik žen, jejichž muži už byli v Pirně ubytováni. Manželky, které nějaký čas zůstaly v Čechách, se většinou snažily zacho- vat majetek – alespoň svůj vlastní, a pokud možno ho prodat tak, aby jim byly všechny peníze vyplaceny či postupně spláceny a rodina měla v exilu z čeho žít. Úspěšně si počínala například manželka Pavla Skály ze Zhoře, Anna rozená Hošťálková, která roku 1629 dokázala zpeně- žit svůj majetek v Žatci za pomoci švagra Bohuslava Striala, jenž v rod- ném městě zůstal a nadále působil v městské radě. Nejednou se rodiny rozdělily – v Čechách zůstal jeden sourozenec, nebo emigrovali pouze rodiče. Nebylo výjimkou, že se zbylí příbuzní velmi rychle přizpůsobili novým poměrům a vyšvihli se mezi městskou elitu, či dokonce do čela pluků císařského vojska. Někdejší měšťan Starého Města pražského Jan nejstarší Petráček z Vokouštejna odešel s druhou manželkou Annou, ovdovělou Lopatskou z Liběchova, a neznámým počtem dětí a vnuků do Pirny, kde jako téměř osmdesátiletý v roce 1639 zemřel. Podle vlast- ních slov ho v exilu finančně podporoval jeho stejnojmenný syn, na něhož a na jeho bratra Václava převedl před emigrací veškerý majetek. Syn se však mezitím jako katolík stal jedním z nejbohatších staroměst- ských měšťanů. Jan starší Petráček už od roku 1629 zasedal v městské

radě, a o deset let později se dokonce stal rychtářem. Rozdílné osudy si zvolili také synové druhé ženy Jan Petráčka nejstaršího – Václav Lopatský zůstal v Praze, zatímco jeho sourozenci, Šimon a Regina provdaná Vindtová, provázeli matku do exilu. Různými cestami se vydali i členové rodiny popraveného žateckého purkmistra Maxmiliána Hošťálka – jeho vdova Dorota v emigraci pobyla jen velmi krátce, vrátila se do Žatce a roku 1629 se znovu provdala. Jeden z Hošťálkových synů skončil v císařské armádě, zatímco jeho dva bratři bojovali pod švédskými a saskými prapory. Podobných případů lze najít desítky.

Pobělohorští vystěhovalci se zvláště na počátku exilové vlny nejčastěji uchýlovali do oblastí, které sousedily se zeměmi Koruny české – do Saska, Polska a Uher. Možnost odejít do bližších korunních zemí, do Slezska a Horní Lužice, závisela na vývoj politických a válečných událostí a na mocenských pozicích Habsburků v nich. Horní Lužice se stala vhodným cílem uprchlíků už od roku 1622, kdy byla zastavena saskému kurfiřtovi, a zvláště pak po uzavření pražského míru v roce 1635, jímž byla odstoupena Sasku. Slezsko bylo vzhledem k pestrým majetkoprávním a náboženským poměrům držitelů jednotlivých knížectví problematičtější azylem. Během třicetileté války se pak situace měnila většinou ve prospěch katolických území, z velké části spravovaných přímo Habsburky, což vedlo k exilu i z těchto regionů. Nicméně úmluvy z roku 1635 zajistily obyvatelům břežského, lehnického, olešnického a minsterberského knížectví a městu Vratislavi právo řídit se augsburskou konfesí, což koneckonců potvrdil i vestfálský mír.

Pobělohorský exil postihl kališníky, členy Jednoty bratrské, luterány i kalvinisty, tedy všechny nekatolíky, kteří do roku 1620 v Království českém žili vedle sebe po celé století. V zemích, kam se uchýlovali, však panoval většinou jiný náboženský pořádek, který se zakládal na principu *cuius regio, eius religio*. Emigranti si proto cíl svého exilu poměrně záhy volili i podle konfese země, v níž hledali útočiště. To platilo nejen pro české a moravské uprchlíky, ale i pro běžence ze Slezska, Rakous, Salzburku či Rýnské Falce.

Při výběru konkrétního útočiště se exulanti jistě řídili i řadou dalších skutečností, včetně už případně existujících kontaktů s obyvateli některého z míst, jež leželo za hranicemi Čech. Tyto vztahy mohly být příbuzenského či přátelského charakteru, někdy měly i ekonomický základ, který spočíval ve vzájemném obchodu. Trvalé kontakty mohly vzniknout i mezi studenty evropských univerzit. Někteří čeští šlechtici byli známí

38. Marktplatz v Pirně.

39. Kalichy a patena přinesené exulaty do Saska.

na sousedních panovnických dvorech (saském, falckém či braniborském), kde hledali zkušenosti nezbytné na cestě k politické či vojenské kariéře. Na lidi, kteří s odchodem do exilu váhali, jistě působil i příklad duchovních. Ti museli odejít hned na počátku rekatolizačních opatření a ze svých nových bydlišť mohli přímo či nepřímo ovlivňovat rozhodování svých někdejších farníků. Příprava na vystěhovalectví – včetně průzkumu „terénu“ – vysvítá i z jednání tajné bratrské synody, která se konala v podkrkonošské Doubravici v březnu roku 1625. Tam bylo usneseno, že je nutné hledat sídla pro vyhnance z Čech v Polsku a z Moravy v Uhrách, že je zapotřebí do těchto zemí předem poslat listy tamním duchovním a eventuálně tam vyslat i své zástupce. S takovým posláním odjel Jan Amos Komenský v uvedeném roce do velkopolského Lešna.

Saský kurfiřt Jan Jiří patřil k čelným luteránským říšským knížatům, ale s protihabsburským vystoupením značně váhal. Rozhodně nijak nepodpořil české stavovské povstání – patrně se cítil uražen, že stavové nabídli v roce 1618 svatováclavskou korunu kalvinistovi Fridrichu Falckému, a nikoli jemu samotnému. V rozhořelém válečném konfliktu zachoval saský kurfiřt neutralitu. Proti Ferdinandovi II. se nepostavil a mimo jiné mu vydal svého někdejšího vychovatele a nyní čestného vězně, hraběte Jáchyma Ondřeje Šlika, který o několik týdnů později vystoupil na lešení staroměstského popraviště. Na druhé straně však Jan Jiří nebránil přílivu exulantů z Čech. Pouze vydal pokyny k jejich evidenci a ke kontrole nad jejich náboženským přesvědčením. Ve své zemi totiž nemínil trpět jiné vyznání než luteránské.

V Polsku byla náboženská situace složitější. Luterství a kalvinismus zapustily kořeny především ve městech, zatímco polský venkov zůstal převážně katolický. Do roku 1632 byl na polském trůnu katolík Zikmund III. Vasa, kterého vystřídal tolerantnější Vladislav IV. V zemi, kde měla šlechta velkou politickou moc, však ještě více záleželo na postoji držitele konkrétního panství či teritoria. Do Polska, především do Lešna, se uchýlili členové Jednoty bratrské už po jejich prvním pronásledování po roce 1547. Bratrskou víru přejala i velká část německého a polského městského obyvatelstva. Na počátku 17. století se k ní hlásil i majitel zdejšího kraje, hrabě Rafael Leszczyński. Příznivou atmosféru Lešna dotvářela i skutečnost, že v něm žili luteráni a kalvíni. Od poloviny 16. století zde bylo gymnázium, které se před rokem 1628 přetvořilo v reformované. Je logické, že právě sem směřovali členové Jednoty bratrské i po Bílé hoře.

Lešno bylo poměrně velké – ve 20. letech 17. století mělo asi 12 000 obyvatel, počet vystěhovalců z Čech a Moravy, kteří ve městě pobývali, se odhaduje zhruba na 1 000 osob. Naprostá většina z nich se hlásila k Jednotě bratrské. Hlavní skupina exulantů sem přijela v dubnu roku 1628. Na počátku února je předešel bratrský senior Jan Cyrill a jeho zeť Jan Amos Komenský, kteří cestovali spolu s rodinami Jiřího Sádovského a Zárubových z Hustiřan (na jejich podkrkonošských statcích Komenští žili v předešlých měsících). Kromě duchovních a šlechticů přišli do Lešna i řemeslníci a řada osamělých žen. Lešno patřilo po celou třicetiletou válku k nejvýznamnějším exilovým střediskům. Po léta v něm žili přední členové Jednoty bratrské v čele s Komenským; z Kralic sem byla přenesena slavná tiskárna, jejíž správou byl pověřen Daniel Vetter-Strejč. Zkázu lešenského bratrského centra přinesla až švédsko-polská válka, v jejímž důsledku došlo v dubnu roku 1656 k vypálení města. Nicméně zdejší bratrská obec byla v následujících letech obnovena, byť již nedosáhla takové velikosti a věhlasu jako před požárem.

Uhry si uhájily náboženskou svobodu ještě v roce 1619. První utěnci přišli do Uher krátce po bělohorské porážce, kdy z větší části ovládal sedmihradský kníže Gabriel Bethlen. V jeho trnavském sídle se už počátkem roku 1621 objevil Jindřich Matyáš Thurn v naději na Bethlenovu vojenskou pomoc v boji proti Habsburkům. Na území dnešního Slovenska nacházeli azyl příslušníci obou vyznání, a to podle konfese držitelů jednotlivých panství. Utrakvisté, kteří se blížili k luteránství, tu měli řadu příznivců v evangelické šlechtě i měšťanech, jejichž řady posílili na Nitransku i Trenčínku; postupně se ale usazovali i ve východní a severovýchodní části země. Členové Jednoty bratrské zůstali většinou v západních a severozápadních regionech Horních Uher, které se více přikláněly ke kalvinismu. Nejvýznamnější střediska Jednoty bratrské vznikla v Púchově a v nedaleké Lednici, kterou chránili Rákocziové. Někteří bratři odešli na Spiš – do Markušovic. Kromě nekatolíků hledaly na západě Horních Uher útočiště i zbytky moravských habánů. Rekatolizační opatření zasáhla Uhry až po odhalení Wesselényiho povstání v roce 1670 a při dalších následujících protihabsburských vzpourách. Pronásledování nekatolíků trvalo téměř dvacet let, během nichž odešli někteří evangelíci z Uher do Saska a Braniborska. Po roce 1687 se ale Uhry opět staly zemí, která poskytovala útočiště nejrozličnějším náboženským běžencům.

Exulanti hledali přístřeší také za západní hranicí Království českého. Zpočátku se mimo jiné obraceli i do Horní Falce, která byla rozdrobena do několika nevelkých teritorií. V části z nich bezprostředně vládli kalvinisticky smýšlející falckrabí rýnští; další byla v rukou jejich pobočných větví, které povětšinou vyznávaly luterství. To byl případ hrabství Sulzbach, které patřilo falckraběti Augustovi. Právě tam se uchýlilo během května roku 1628 několik exulantských rodin ze západních Čech. Podle zpráv Jana Jiřího Haranta z Polžic a Bezdruzic se uprchlíci chtěli usídlit v pohraničním městečku Vohenstrauss. Záhy však i zde pocítili rekatolizační tlak, který po vítězství ve falcké válce intenzivně vyvíjel bavorský vévoda Maxmilián. Tomu císař Ferdinand II. přiřkl země Fridricha Falckého, Rýnskou Falc s kurfiřtstvím i statky na severu Bavorska, tedy v Horní Falci, kde se na jeho stranu přidal i falckrabě Wolfgang Vilém, který přestoupil ke katolictví a ujal se rekatolizace bratrova sulzbašského panství.

Čeští uprchlíci se proto už v létě 1628 vydali na sever do Vogtlandu, do nepřítli vzdáleného Hofu, který patřil Kristiánu z Hohenzollernu z ansbaško-bayreuthské větve. Podobně jako v hohenzollernském Braniborsku převažovala i tady kalvinistická konfese, což vyhovovalo členům Jednoty bratrské. Exulanty je možné najít také na braniborském dvoře Jiřího Viléma, švagra Fridricha Falckého. V Berlíně žil například Ladislav Velen ze Žerotína a Jan Oldřich Dobřenský, který se stal tajným radou a byl vybrán jako hofmistr Fridrichovy dcery Jindřišky Marie Falcké, jež prožila krátké štěstí po boku Zikmunda Rákociho. Jejich sňatku roku 1651 požehnal v Blatném Potoce Jan Amos Komenský.

Do vzdálenějších končin zavála exulanty v prvních letech vyhnanství jejich vojenská služba, politická angažovanost, studium. Postupem doby se ale důvodem usazení na konkrétním místě stále více stávaly profesní zájmy a možnosti uplatnění – tedy základní předpoklady důstojného života. Část někdejší české stavovské reprezentace zůstala v blízkosti svého sesazeného krále. Na exilovém dvoře Fridricha Falckého v Haagu se střídaly osoby politicky či vojensky činné, ale objevily se tu i rodiny literátů a intelektuálů. K nim patřil bratrský cestovatel Daniel Vetter-Strejc – učitel češtiny Fridrichova následníka prince Fridricha Jindřicha; Ondřej Habervešl z Habernfeldu – lékař a autor spisu *Bellum Bohemicum*; lékař a astrolog Šimon Partlic – preceptor falckých princů. Postupně se v Nizozemí – v Haagu, Leydenu a Amsterdamu – usídlili další exulanti, přičemž toto centrum nabylo na významu díky příchodu

Komenského. V Amsterdamu byla v roce 1658 zřízena česká bratrská tiskárna, kterou vedli Jan Paskovský a Jan Teofil Kopidlanský.

Velký počet exulantů stanul ve švédském vojsku; někteří působili také na dvoře severských panovníků, kde zřejmě opět nejhlubší stopy zanechal Komenský. Na základě povolení švédského krále se na území dnešního Estonska trvale usadil Matyáš Thurn, ve Švédsku pobýval lékař Jan Rájek-Raicus. V rukou švédského krále byla v letech 1629–1635 i pobřežní část Prus s městy Gdaňsk, Memel a Elbing. Právě v posledně uvedeném v této době žil autor oslavné básně na Gustava Adolfa, Václav Clemens Žebrácký, který udržoval styky se severským královstvím i po svém přesídlení do Leydenu, odkud se v dost svízelné finanční situaci odebral do Anglie. Ostrovní říše byla další mocností, k níž se upínali exulanti v naději na pomoc v úsilí o změnu poměrů v Království českém. Účinné podpory se jim sice nedostalo, ale někteří mladí muži z řad Jednoty bratrské získali podporu při studiu na univerzitách v Oxfordu či Cambridge a nemnozí se v Anglii trvale usadili – Jiří Sádovský ze Sloupna, lékař Jan Svatoš či poněkud kontroverzní mistr Jan Sictor.

Velkou otázkou zůstává stanovení celkového počtu pobělohorských vystěhovalců. Soupisy exulantů, které se sestavovaly na české straně, vesměs zaznamenávají jen ty osoby, jež měly nějaký majetek nebo byly nějak významné. Nezmiňují se zpravidla o všech rodinných příslušnících, a už vůbec ne o čeledi, která zámožnější rodiny do ciziny doprovázela. Zjištění přesnějších čísel znesnadňuje i zdánlivě častý pohyb exulantů. Nejednoduché je též vyhledávání pramenů v zahraničí, neboť jsou velmi rozptýlené, neúplné či zcela ztracené. Výjimku v tomto směru představují tisíce písemností, které jsou uloženy v Saském zemském archivu v Drážďanech. Saský dvůr totiž vedl podrobnou evidenci exulantů, kteří byli v místech s větší koncentrací uprchlíků jmenovitě sepisováni. Zakládány byly též jejich žádosti o povolení k pobytu či o vydání pasu. Díky těmto materiálům se ví, že nejen bohatší rodiny doprovázelo do Saska služebnictvo, ale že se sem uchýlil i nemalý počet vdov s dětmi, osamělých žen i jednotlivých osob jen velmi skromně hmotně zajištěných, které záhy živořily na pokraji bídy. Obdobnou situaci exulantů lze předpokládat i na jiných místech Evropy. V mnoha směrech čekají zmíněné prameny na své prozkoumání a zhodnocení, neboť v obecném povědomí „saský“ exil žije víceméně ve stínu bratrského exilu. Co se týče životních podmínek a postavení, měli exulanti jistě obdobné zkušenosti ze všech zemí, jež hostily větší skupiny uprchlíků. Saské

prameny mohou proto poskytnout materiál i k obecnějším závěrům o životě pobělohorských exulantů.

Hranici se Saskem uprchlíci překračovali nejčastěji krušnohorskými průsmyky nebo se plavili po Labi. Ubytování hledali především těsně za hranicemi. Nejvíce se jich uchýlilo do Freibergu, Pirny a Drážďan. Se Saskem poutaly zvláště pohraniční kraje staleté obchodní, společenské i kulturní vazby. V předbělohorských Čechách působila řada německých luteránských kazatelů, kteří se po vyhoštění ze země směli na základě kurfiřtského výnosu z 13. prosince 1622 usazovat v Sasku bez zvláštního povolení. Za nimi pak mohli přicházet čeští duchovní i další emigranti. Ti všichni však už museli žádat kurfiřta o povolení k pobytu. Drážďanská kancelář nevyřizovala podané žádosti exulantů nikterak ledabyle či automaticky, ale snažila se alespoň částečně kontrolovat směr pohybu vystěhovalců. Před nežádoucími příchozími chránila především kurfiřtskou rezidenci, která byla i důležitou vojenskou pevností. Jan Jiří se bránil přijmout do města chudé a bezvýznamné rodiny; povolení k pobytu vystavil většinou jen zámožným a váženým šlechticům, kteří měli dost prostředků, aby byli prospěšní i saské komoře, v níž zmizely peníze i nejedna cennost exulantských rodin. V Drážďanech se usadil blízký příbuzný Albrechta z Valdštejna, hrabě Vilém Vchynský ze Vchynic, k němuž se zatím Ferdinand II. choval shovívavě, a dokonce mu ponechal i české statky. V saské metropoli si Vilém Vchynský koupil dva domy a vedl značně přepychovou domácnost. Dále tu žili August Václav Kaplíř ze Sulevic, Dorota Kateřina ze Žerotína či hraběnka Magdaléna Caretto z Millesima, rozená z Vřesovic. Dům si zde zakoupili i Alžběta Hrzánová z Harasova, Kateřina Kaplířová a Jan Habart Kostomlatský z Vřesovic. V roce 1629 bylo v hlavním městě saského kurfiřtství zaznamenáno 58 exulantských domácností. Výrazněji jejich počet stoupl až po roce 1639, a zvláště po skončení třicetileté války. Tehdy se právě Drážďany staly duchovním střediskem exulantů, jejichž komunita žije dodnes, byť od poloviny 19. století již bez česky mluvícího kazatele.

V hojném počtu se exulanti z Čech, šlechtici i měšťané, usadili ve Freibergu a Pirně, z menších měst také v Königsteinu, Bad Schandau a Hohensteinu. Krušnohorský Freiberg patřil mezi poměrně velká a bohatá horní města a ležel u českých hranic. Hostil především exulanty, kteří pocházeli ze severních Čech, hlavně ze Žatce, ale i z Duchcova a Mostu, jehož měšťané udržovali s Freibergem obchodní i kulturní styky. Nový domov v tomto městě našlo i několik exulantů z Rakous.

První uprchlíci přišli do Freibergu už během roku 1621 – v lednu 1629 se jich napočítalo 528. Vedle měšťanů se tu zdržovalo i několik šlechticů, například Bohuslav Hodějovský z Hodějova, Felix Částovec Kaplíř ze Sulevic, Bohuchval Sekerka ze Sedčic. Ze známějších osob tady žil a pracoval na své *Historii církevní* někdejší žatecký měšťan Pavel Skála ze Zhoře.

S lešenským centrem je srovnatelná Pirna, která se stala dočasným domovem mnoha šlechticů, významných měšťanů, zvláště pražských a litoměřických, univerzitně vzdělaných mužů i lidí zcela obyčejných, včetně těch nejchudších. Výhodou města byla jeho malá vzdálenost od českých hranic i od Drážďan a snadná dostupnost po Labi. Navíc se pro život zdejší komunity zachovaly četné prameny, jež dovolují nahlédnout podrobněji do všedního dne exulantských rodin. Na počátku 17. století žilo v Pirně něco přes 3 500 obyvatel. První exulanti se do Pirny uchýlili už v jarních měsících roku 1621; po exekuci na Staroměstském náměstí jejich počet rozšířilo několik rodin popravených mužů. Mezi ně patřili příbuzní Kašpara Kaplíře ze Sulevic, vdova po Valentinu Kochanovi z Prachové, syn popraveného Jindřicha Kozla z Peclínovce, o něco později přišel syn Nathanaela Vodňanského z Uračova, syn Tobiáše Šteffka z Koloděj a vdova po Bohuslavovi z Michalovic. V roce 1627 se do Pirny přistěhoval Jan Theodor Sixt z Ottersdorfu, omilostněný až na staroměstském popravicím lešení, a žil tady též kněz Jan Rosacius Hořovský, jenž odsouzencům poskytoval poslední útěchu před popravou a hrůzné divadlo zachytil v hojně rozšířeném spisku *Koruna neuvadlá mučedníků českých*. V únoru roku 1626 podalo hromadnou žádost o poskytnutí útočiště dvanáct litoměřických měšťanů, k nimž v následujících dvou letech přibývali další a další měšťané i šlechtici. Mnozí z utečenců přitom nepatřili k nejbohatším – Karel Pfefferkorn se podle vlastních slov vydal „v měsíci junii s paní máteří a Adamem Matyášem, bratrem svým mladším, do země Míšeňské (...) jakkoliv jsem neměl na tu cestu do ciziny nic víc všech všudy svých peněz jen pět set kop míšeňských“.

Zvláštní skupinu mezi emigranty tvořili lidé s univerzitním vzděláním – kněží, učitelé a umělci. V Pirně jich žil úctyhodný počet, což také dodávalo zdejší komunitě na vážnosti. Mimo jiné se zde usadil poslední protestantský rektor pražského vysokého učení Mikuláš Troilus Hagiochoranus. Svou exilovou pouť v Pirně zahájil i jeho žák – literát a historik Pavel Stránský, který v roce 1631 odešel do Drážďan, prošel Lipskem a Freibergem a kolem roku 1637 se usadil v Toruni, kde získal

městské právo a od roku 1647 byl profesorem zdejšího luteránského gymnázia. Své nejznámější latinsky psané rozsáhlé dílo *O státě českém* vydal ve dvou redakcích v Leydenu u bratří Elzevirů: *Respublica Bohemiae* (1634) a *Respublica Bojema* (1643). Doktor filozofie a medicíny Doncanus Andersen, navíc ozdobený titulem Comes Palatinus Philologus, údajně vykonával v Pirně praxi mezi exulanty. Z graduovaných mistrů prošlo Pirnou celkem 23 osob, k nimž patřil i Mistr Jiří Colsinius-Kavka, Mistr Jan Černovický z Libé Hory, Mistr Jan Chebďovský z Felzova. K mimořádnosti komunity v Pirně přispěli i další intelektuálové, k nimž lze zařadit litoměřického literáta Václava Nosidla z Geblic, který sepsal pozoruhodnou kroniku života exulantů v Pirně, pozdějšího mladoboleslavského kronikáře Jiřího Bydžovského Kezelia nebo již zmíněného Jana Theodora Sixta z Ottersdorfu. Mnozí z uvedených vzdělavců si s sebou přinesli své knihovny, někteří se podíleli na činnosti české tiskárny, která kdysi patřila Kryštofu Megandrovi, a posléze byla přenesena do Pirny. Od roku 1632 ji vedl staroměstský měšťan a knihtiskař Jan Ctibor Kbelický. V Pirně několik let žil i malíř Matyáš Crocinus ze Slaného, který se později proslavil v Budyšině, kde v roce 1653 jako sedmdesátiletý zemřel. S provozem bohoslužeb nepřímo souvisela i přítomnost hudebníků – zvláště varhaníků. Rozhodující osobností komunity v Pirně se stal schopný a velmi ambiciózní Mistr Samuel Martinus, který kdysi doprovázel na cestě po Evropě hraběte Jindřicha Matyáše Thurna a měl úzké kontakty s drážďanským dvorem. Především on se zasloužil o kladné vyřízení žádosti exulantů o povolení českých bohoslužeb z roku 1628. Tento nesporný úspěch měl však jednu závažnou podmínku – přísné dodržování augsburské konfese pod dohledem superintendanta z Pirny. Martinus stál též u zrodu tzv. *Pirenské erbovní knihy*, která představuje jakýsi památník české exulantské obce, do něhož byly opsány doklady o zahájení českých bohoslužeb. Hlavní obsah knihy však tvoří soubor erbů a hesel českých exulantů, kteří do knihy nechali též zapsat, kolik poskytli obci peněz, případně i na jaký účel. Často se v zápisech objevují částky určené „pro chudý lid“ nebo na „almužny chudým exulantům českým“.

Při nařízeném soupisu exulantů v lednu 1629 dosáhl jejich počet v Pirně – ve městě i na předměstích – závatného čísla 2 123 osob; ty žily v 594 domácnostech ubytovaných ve 293 domech. V roce 1631 bylo zaznamenáno 1 962 exulantů, v roce 1636 jejich počet klesl na 1 610. Jménem je vždy uveden pouze jeden představitel domácnosti, jež zahr-

nuje úplnou či neúplnou rodinu, případně zcela osaměle žijící osobu; ostatní jsou chápáni jako doprovod a jsou zmíněni jen poččetně. Mezi tyto „bezejmenné“ členy rodiny jsou řazeny nejen nezletilé děti, ale i dospělí synové a dcery, příbuzní a čeled. Tu však s sebou měly jen některé bohatší rodiny, zatímco většina domácností byla odkázána pouze na vlastní síly. Ostatně je otázkou, zda služební doprovod nebyl spíše záteží pro rodinný rozpočet než účinnou pomocí. Neví se, zda tito lidé odcházeli do exilu z oddanosti ke svým pánům, nebo zda se naopak oni necítili odpovědní za výživu i spasení své čeledi. Postupný úbytek emigrantů měla na svědomí přirozená úmrtnost, předčasná smrt žen a malých dětí či zabití na válečných polích. Svou daň si v roce 1632 vybrala i morová epidemie a někteří z exulantů Pirnu prostě opustili.

Obrovský počet uprchlíků zvyšoval kritický stav ubytovacích možností města a nepochybně i ceny pronájmu. Domy v Pirně, především ty ve vnitřním městě, nebyly rozhodně malé, ale tolika lidem poskytnout pohodlné ubytování přece jen nemohly. Nebylo výjimkou, že se v jednom domě sešlo i několik rodin. Rozsah nabízeného ubytování je známý z líčení Václava Nosidla z Geblic, který napsal, že v roce 1626 dostal spolu s dalšími dvěma litoměřickými sousedy k dispozici v domě Jana Funckeho na náměstí „lozament (...) v prostředních hořeních pokojích, totiž dvě světnice a čtyři komory“, za což měli čtvrtletně zaplatit 24 říšských tolarů. Václava Nosidla lze považovat ve společenském žebříčku za osobu mírně nadprůměrnou. Obdobně svá přístřeší popisoval i Jan Jiří Harant z Polžic a Bezdrůžic. Na první zastávce ve Vohenstraussu si s povolením falckraběte Augusta pronajal dům za 15 širokých tolarů ročně, po odchodu do Hofu se ubytoval v domě koláře Stefana poblíž městské brány. Nenapsal však, kolik místností rodina obývala.

Zámožnější rodiny měly zřejmě k užívání větší počet místností. Lze tak soudit z vyprávění Karla Pfefferkorna, který vzpomínal na smutnou smrt své matky, u jejíhož lože nestál nikdo z dětí, ba ani z příbuzných. Synové sloužili u vojska a dcera, provdaná Elsnicová, v jejíž domácnosti Rozina Pfefferkornová žila, ležela ve vedlejší místnosti v šestineděli. Více místností nepochybně obýval i Alexandr Kaplíř ze Sulevic, jehož doprovázela manželka, její tři neprovdané sestry a dva synové z prvního manželství; v jejich služebním doprovodu byl preceptor, tři pacholci, tři sluškové a pět služebných. Naopak asi nijak přepychový zahradní domek měl Jan Myška ze Žlunic se ženou, dvěma sluhy a dvěma děvečkami. Šestičlenná rodina Viléma Jestříbského z Rýzemberka žila v roce 1636

dokonce v jediné místnosti, kde měla uložený i veškerý majetek. Ještě stísněnější bytové podmínky musely snést chudé rodiny či osamělé osoby – například v roce 1631 žilo v jednom z domů uvnitř Pirny celkem 24 lidí, v jednom z předměstských stavení jich bylo dokonce 28. Rodiny, které nocovaly společně pod jednou střechou, byly často spřízněné nebo se dobře znaly ještě z Čech. U Jonáše Zompa bydlela roku 1629 Kateřina Belvicová z Nostvic, rozená Satanyřová, a její nejmenovaný bratr se ženou, její další bratr Mikuláš Satanyř se ženou a malým chlapcem, paní Magdalena Kaplířová, její sestra Eva Častolarová, dříve provdaná Pětipeská, dále blíže neurčená slečna z Ottevic a mladí páni Kaplír a Pětipeský. Společně se služebným doprovodem jich bylo celkem 23. Rytíř Bořek Mateřovský z Mateřova, mimo jiné též autor pozoruhodných pamětí, odešel do exilu v pokročilém věku se ženou a dospělými dětmi. Počet společně žijících členů jeho rodiny a služebnictva kolísal v Pirně mezi 11 až 17 lidmi podle toho, zda tu právě dleli synové či zeť, kteří jinak sloužili ve švédské armádě.

Životní úroveň emigrantů určovaly zvláště v prvních letech jejich exilu hmotné prostředky, které si s sebou přinesli z Čech. Rozhodně neobstojí starší představa, že vlast opouštěli s malým ranečkem a bez peněz. Jistě si vzali veškerou finanční hotovost, cenné předměty, ložní prádlo a podle možností i peřiny; řemeslníci si patrně brali i přenosné části zařízení své dílny. Udržovaný kontakt s někdejší domovem dával možnost těm, jejichž statky nebyly zkonfiskovány, získávat příjem nebo zboží prodat; to často činily exulantky, kterým zbylo věno či majetek po rodičích. Ne vždy se samozřejmě podařilo dosáhnout optimální ceny za prodávané zboží, ale přece jen zbylý majetek v Čechách představoval pro exulanty jistý zdroj financí. To ale pro mnohé platilo jen do roku 1632, kdy došlo k další vlně konfiskací, které postihly všechny ty, kteří se za saského vpádu vydali do Čech a pokusili se znovu obsadit své domy a panství, které před léty opustili.

Zajímavým dokladem o majetkových poměrech jsou zachované testamenty movitějších exulantů. V Sasku zveřejněné závěti jsou psány nejen německy či latinsky, ale i česky a doplněny překladem do němčiny. Nejvíce místa v kšaftech většinou zabírá výčet odkazovaných statků v Čechách. V případě umírajících žen postoupení jejich majetku manželovi či dětem mělo zřejmě ještě svou váhu, v mnoha případech se ale jednalo pouze o připomenutí někdejšího bohatství. To asi platí o závěti Ondřeje Šimečka z Cejnova, který v testamentu z roku 1630 psal

o zanechaném statku v Litoměřicích, jenž byl z části, byť protiprávně, prodaný. Statek odkázal manželce Dorotě za věrné manželství a za vše dobré, co mu prokázala, „když jest ke mně do statečku mého v začátcích manželství našeho sumu hotových peněz vznesla, taky v šedinách a sešlosti věku mého a zvláště v tomto zarmouceném vlasti zbavení a v pohostinství mne opatrování, až i z jejího vlastního jmění, poněvadž jsem já pro zachování Pána Bohu víry a svědomí dobrého téměř ode všiho ven z vlasti na svá stará kolena jít musel, mně od ní vyživování“. V kšaftech ale nechybí ani peníze, někdy v dost vysokých částkách, ani drobné cennosti. Dorota Kuklová z Tauenperku odkázala v roce 1630 kromě jiného „koflík stříbrný pozlacený s přikryvadlem Janovi Sixtovi, synu, a šaty své chodící všechny dcerám prve připomenutého Jana Mostníka, bratra mého, všem spolu, obzvláště pak Anně orumpanty zlaté, Dorotě pás pozlacený, Lidmile pás stříbrný orumpantový s nožnicemi a Rejnce pás též orumantový s taštičkou, s knoflíčky stříbrnými“.

Kromě rodinných příslušníků se v testamentech objevují i odměny pro sloužící. Alžběta Služská z Chlumu v roce 1630 mimo jiné v kšafu uvedla, že propouští z poddanství svou služebnou Annu, „která u mě z mládí byla a dobře se chovala“, a nařizovala, „aby jí dvacet dukátů, deset tolarů a z lože šatů s povlaky, též pás stříbrný dáno bylo“. Umírající často pamatoval nejen na spásu své duše, ale i na český kostel. Exulant a posléze měšťan v Pirně Mates Vorel-Adler mimo jiné v testamentu z roku 1639 odpustil dluhy svým přátelům v Lovosicích a 20 tolarů odkázal „k záduší, kdež mé tělo odpočívati bude, spolu s dítkami“. Jan Jindřich Myška ze Žlunic odkázal roku 1651 „k záduší a církvi české v pevnosti Dážďanech padesát tolarů“ a stejnou sumu k záduší v městě Marienberku, kde byl pohřben jeho bratr s dvěma dcerami. Někteří exulanti pamatovali i na chudé krajany. Alžběta Služská z Chlumu si v roce 1630 přála, aby „mezi chudé lidi z národu českého, kteří se živiti nemohou, spravedlivě rozděleno bylo 40 tolarů širokých“. Opatrně zní v tomto směru závěť Anny Doroty Robmhapové ze Suché z roku 1655, která „na nuzné a potřebné lidi české, kteří toho nevyhnutelně potřebují“, dává 50 tolarů, ale zároveň na svých dědicích žádá, „aby z těch 50 tolarů almužna jen toliko samým nuzným, kteří se uživiti nemohou, a ne těm, ježto ji nepotřebují, rozdávana byla“. Na chudé pamatovala i Lidmila Licková z Rýzmburku, která si ve své závěti sepsané v Drážďanech roku 1664 rovněž přála, aby za 30 říšských tolarů byly zhotoveny epitafy s erby zemřelého otce i manžela a pověšeny na věčnou paměť

ve farním kostele v Pirně. Padesát říšských tolarů mělo být poskytnuto jako půjčka a zúročeno třemi toлары ročně, které se pak mají každý Štědrý večer rozdělovat mezi chudé. Platnost tohoto odkazu má „tak dlouho trvati, dokad náš český národ trvati bude“.

Údaje o hmotném zajištění exulantů, kteří žili v Sasku, přinášejí i jejich seznamy. Drážďanská komora totiž chtěla mít nejen přehled o velikosti rodin, ale potřebovala znát i sociální postavení exulantů. U měšťanů ji zajímalo, zda se původně zabývali obchodem či řemeslem a zda se i nyní živí svým povoláním. Komora dále zjišťovala, jestli emigranti vlastní koně a za jakým účelem, či kam s nimi jezdí. Podle záznamů Václava Nosidla se úředníci, kteří byli pověřeni sestavením soupisu, též dotazovali měšťanů v Pirně, jak dlouho u nich exulant bydlí, jak se chová, nejsou-li na něho nějaké stížnosti. Současně se jim zapovídalo přijímat další utečence, včetně těch, kteří už někdy u nich bydleli. Z údajů o způsobu obživy exulantů vyplývá, že nejčastěji žili z hotovosti, spíše výjimečně z příjmů z blíže neurčených statků či zdrojů. Peníze si zřejmě doplňovali z prodeje zboží v Čechách, z dědictví. To vyplývá například z poznámky Jana Jiřího Haranta v roce 1641, že se v Hofu objevili poslové z Čech a přinesli jeho rodině nějaké peníze. Ostatně množství opakovaných žádostí o uvolnění majetku za účelem jeho prodeje lze dodnes nalézt mezi zachovanými spisy české kanceláře. Nejednou jsou podpořeny i přímluvou kurfírta, o kterou ho exulanti často prosili. U značného počtu lidí byla peněžní hotovost tak malá, že žili velmi nuzně. Část exulantů se živila námezdní prací, jen mizivé procento provozovalo drobný obchod. Málo řemeslníků mělo příležitost vykonávat své povolání. Vstoupit do cechu bylo velmi obtížné pro nechuť místních mistrů, a tak pokud si exulanti vůbec dílnu otevřeli, pak většinou jen pro klientelu z vlastních řad. Až komicky působí stížnost pekařů ve Freiberku na české ženy roku 1640, které prý pečou různé koláče, jež neodpovídají zdejšími zvyklostem. Městská rada případ vyřešila zákazem pečení koláčů s tvarohem, zatímco ostatní druhy „českých“ koláčů mohli emigranti péci i nadále.

Městské právo se snažili získat jen málokterí exulanti. Důvodem nebyl jen nedostatek financí, ale také přesvědčení většiny běženců, že jejich pobyt v cizině je dočasný, a proto se nechtěli k žádnému místu vázat. Tím však tvořili jakousi zvláštní skupinu lidí nezatížených platebními povinnostmi usedlých měšťanů, což hostitelská města pochopitelně neviděla ráda. Pro příklad je možné opět sáhnout k Pirně, kde městské

právo do počátku roku 1629 získalo jen jedenáct exulantů, z nichž tři byli původem z Římsko-německé říše a v Čechách se usadili jako řemeslníci. Do roku 1636 stoupl počet zakoupených měšťanů na jedenadvacet, šest z nich byly ženy, jen deset exulantů vlastnilo dům, ostatní bydleli nadále v nájmu. Obdobná situace byla i v jiných městech. Někteří z exulantů, kteří vlastnili dům, ubytovávali své krajany v tísni. Zvlášť nápadný je mezi nimi někdejší staroměstský měšťan Mates Vorel, který ve styku s německým prostředím užíval poněmčené podoby svého jména – Adler. Velmi záhy si v Pirně zakoupil dům, v němž byl už v roce 1629 jako nájemník uveden Mikuláš Hofman ze Šenhofu původem z Prahy se ženou, jedním dítětem, čeledínem a dvěma služkami. V roce 1631 ve Vorlově domě bydlelo pět vdov, z nichž dvě měly s sebou po jednom dítěti, a jeden tovaryš. Ze seznamu z roku 1636 je patrné, že Vorel měl ženu, dceru a jednu služku; bydlela u něho rodina Hanse Demericha se ženou a pěti dětmi, dále jedna vdova s dvěma dětmi a jakási stará služebná Anna. Zdá se, že pirenský dům Matese Vorla, v jeho závěti zvaný U Zelené žáby, sloužil stejně jako Vorlův někdejší dům v Praze coby „záchytný“ bod k přechodnému ubytování exulantů, kteří se ocitli bez přístřeší.

V místech s větší koncentrací pobělohorských uprchlíků se vytvořily víceméně uzavřené komunity, které spojovala nejen víra, ale i jazyk, kultura a prožitě těžkosti. Mnozí se ani nijak nesnažili blíže se sít s novým prostředím; starší osoby se ani nenaučily německy. Vzájemná soudržnost se promítala i do sňatků; přinejmenším v první generaci se uskuptečňovaly téměř výhradně mezi exulanty. Podobně tomu bylo s kmotry při křtech, kteří se vybírali většinou z rodin někdejších sousedů. Svatby a křtiny bývaly jednou z mála radostných příležitostí k malé slavnosti a setkání s přáteli, kteří žili na jiném místě. Běžné zvyklosti co do okázalosti převýšily jedny křtiny, o nichž se často zmiňuje i literatura. Dne 13. listopadu 1632 přivezl Petr mladší Kelbel z Geissinku do pirenského kostela z Königsteinu ke křtu svého syna Václava Ottu a na slavnost pozval 79 hostí. Zajímavá společnost doprovodila do kostela i syna Haubolta Pausta z Liebstadtu. Dne 26. února 1646 se jako kmotři a svědkové sešli sousedé a příbuzní z okolí Děčína a Ústí nad Labem, kteří se zřejmě uchýlili do Pirny ke známým před opětným pleněním Švédů v příhraniční oblasti – švédská posádka byla v Děčíně ještě na jaře 1649. Po návratu na své české statečky se zase všichni postupně stali loajálními katolíky. I taková byla každodennost válkou fyzicky unavené a duchovně vyprahlé populace před polovinou 17. století.

Těžkosti exulantů našly odraz také v dobových letáčích. Jedním z nich byl drobný tisk datovaný rokem 1628 a nazvaný *Rew Kauff* neboli *Žalostný obchod*. Jeho cílem bylo varovat dosud nerozhodnuté zájemce o emigraci před nástrahami ciziny, které utečencům přinesou více strážní než život v katolických Čechách. Text je stylizován jako výtah z listu nekatolicky smýšlejícího měšťana Starého Města pražského, který píše z Pirny do Prahy. Fiktivní pisatel si stěžuje nejen na nedostatek ovoce, masa a ryb, z nichž jsou k dostání pouze bělice, ale i na nevráživost pirenských starousedlíků a na hrabivost saské komory, která připravila o peníze prostřednictvím nedobytných půjček řadu českých šlechticů. Poměrně obsírně se leták rozepisuje i o dohledu nad dodržováním augsburské konfese a kritizuje omezenost práva kázat česky, neboť se prý každá homilie musí v německém či latinském překladu poslat do Drážďan ke schválení tvrdému zastánci luteránského vyznání, dvorskému kazateli a kurfiřtovu přednímu rádcí, dr. Matyáši Hoěmu z Hoěneggu. Jak je patrné, naznačená opatření nutně musí bránit kalvinistům, tedy i členům Jednoty bratrské, zachovávat jejich „kacířství“, a proto si pisatel klade otázku, zda by nebylo lepší, kdyby „se vrátili do vlasti a stali se katolíky“.

Rew Kauff je samozřejmě písemnost ryze propagandistická. Konfesijní problémy však v exulantských komunitách skutečně existovaly a rozdílná věrouka negativně časem zasáhla i do vztahů mezi exulantskými středisky. Velmi přísně vyžadované luteránské vyznání provázelo zápas vystěhovalců o české bohoslužby v Sasku. Například Samuel Martinius kýženého povolení dosáhl za cenu horlivého příklonu k luteránství. Podle mínění spoluvyhnanců z řad Jednoty bratrské si však počínal až příliš vstřícně vůči požadavkům kurfiřta a jeho dvorního kazatele, za což si od nich vysloužil kritiku. Jiří Kezelius ve své mladoboleslavské kronice s hořkostí vzpomíná na nevráživost luteránů k bratrům; jako odstrašující případ uvádí pohřeb v bídě zemřelého kněze Zachariáše Brunčvika, který byl v srpnu roku 1634 kvůli podezření z kalvinismu svými kraji uložten při hřbitovní zdi mezi nepoctivými. Trvajícím napětím mezi Mistrem Samuelem Martiniem a některými členy české církevní obce v Pirně a Drážďanech se vyhroutil roku 1635 v otevřený konflikt. Před drážďanskou konzistoří bylo povoláno 17 lidí podezřelých z kalvinismu, kteří tu byli napomenuti, aby se srovnali s augsburským vyznáním a se Samuelem Martiniem. Důsledkem uvedených sporů byl odchod některých exulantů z Pirny – patřili k nim i Mistr Pavel Stránský a Jiří

Colsinius-Kavka. Podobné těžkosti prožívali čeští bratři i na jiných místech Saska – ve Freibergu byl roku 1631 bez obvyklého kázání pohřben Václav Smiřický ze Smiřic.

Rozpory v saské exulantské komunitě nezůstaly utajeny a podnítily rozsáhlou polemiku mezi Samuelem Martiniem a lešenským bratrským střediskem v čele s Komenským. Zahájil ji spis Samuela Martinia nazvaný *Pět a třicet důvodů neb příčin, pro které všichni evangeličtí Čechové za jedno povinni býti jsou*, který v pirenské tiskárně roku 1635 vydal Ctibor Kbelský. Martinius se snažil dokázat, že se česká konfese v podstatě neliší od augsburské, a Jednotu bratrskou označil za sektu a rušitelku soudržnosti exulantů. Jan Amos Komenský odpověděl dílem s názvem *Na spis proti Jednotě bratrské od M. Samuele Martinia z Dražova (...)* sepsaný (...) *Ohlášení*, v němž z rozbíjení svornosti exulantů naopak vinil Martinia. Ten na *Ohlášení* vzápětí reagoval *Předmlouvou k Obráně*, kterou dopsal ještě do konce roku 1636. Ke kritice přidal česky psané verše proti Martiniovi i Jiří Colsinius-Kavka, který před časem napsal spis *Pláč církve evangelické nad smrtí Gustava Adolfa*. Spor pokračoval reakcí lešenského centra spisem od Jana Felina *Rozebrání Obrany Samuela Martinia*, který nelichotivě mluví o Martiniových osobních vlastnostech, zesměšňuje jeho vychloubačnost a ostře kritizuje jeho postoje a názory, neboť „všecko cokoli činí, buď jen mluví, utrhá, haní, buď se domnívá, nábožně staví, buď plete a mate, buď falše a lsti se dopouští, buď marňost a laškování provodí etc., všecko směle dělá. A z těch věcí Obrana jeho jest zlátána. A to má být ta oběť, kterouž v domě Božím jako na oltář před obličejem toho, kterýž všecko vidí a soudí, klásti se neostýchá.“ Druhou odpověď na Martiniovu *Obranu*, nazvanou *Cesta pokoje*, patrně sepsal sám Komenský. Její ráz je zcela odlišný. Není adresovaná přímo Martiniovi, ale všem „rozptýleným pro evangelium Kristovo věrným a pobožným z národu Českého po krajinách Říše Německé, Polského a Uherského království i kdekoliv“. Komenský v ní zdůraznil především potřebu konfesionálního smíru mezi českými exulanty a vyzval je, aby se „místo disputování o způsobu přítomnosti těla a krve Páně v svátosti“ raději starali o to, aby „sami byli hodnými a pravými oudy těla Kristova“.

Přes všechny naznačené rozpře zůstal Martinius vůdčí osobností saského exilu až do své smrti, jež ho zastihla dříve, než se zhroutil exulantské centrum v Pirně. Zemřel v únoru roku 1639 ve věku 46 let. V pohřebním kázání Matěj Krocínovský ocenil Martinia jako těžce zkoušeného muže a vynikajícího kněze, „pro jehož z tohoto světa vykročení

všickni pobožní velikou žalost měli a mnoho slz vylili i zde v městě Pirně i pevnosti Drážďanské, poznávajíce, že pevný sloup naší české pírenské církve padl“, přičemž neopomněl zdůraznit, že zemřelého konfesí byla „ta nezměněná Augsburská (...) i její sestra Česká“.

Víru exulantů ve šťastný obrat ve třicetileté válce a následný návrat domů posilovala i rychle se šířící prorocství a nejrůznější věštby. Důvěřoval jim i Komenský, který hned na počátku svých exilových let přijal do rodiny Kristinu Poniatowskou, dceru knihovníka Karla staršího ze Žerotína v Rosicích. Uvěřil jejím prorockým vizím o šťastném zvratu události ve prospěch protihabsburského tábora. Útěšnými předpověďmi se proslavil i Kryštof Kotter, jirchář ze slezské Šprotavy. V závěru třicetileté války a po jejím skončení vystupoval s četnými prorocstvími poněkud problematický a nepřilíš vzdělaný strážnický rodák, Komenského spoluta a přítel Mikuláš Drabík, který žil v uherské Lednici. Komenský přeložil víze všech tří jmenovaných proroků do latiny a vydal je pod názvem *Lux in tenebris*. Různé předpovědi o změnách evropské politiky obsahují i spisy lékaře Šimona Partlice, teologa Pavla Felgenhauera i Ondřeje Habbervešla z Habernfeldu. Zmínky o nich probleskují také v nejrůznějších pamětech exulantů, kteří většinou popsali i drobné zázraky, s nimiž se setkali – nejčastěji se spojovaly s náhle se zjevivšími krupějemi krve.

Kvůli víře odcházeli do ciziny lidé všech věkových kategorií. Generace, které bylo v polovině 20. let 17. století padesát až šedesát let, během následujících dvacet let v naprosté většině vymřela. Její děti byly v době odchodu z Čech v produktivním věku a většinou už ženaté či vdané. Především na nich spočívala tíha exilu včetně zodpovědnosti za budoucnost rodiny. Nebylo vždy lehké rozhodnout se pro trvalou emigraci. Vojenská služba, strádání v důsledku škod způsobených válkou, epidemie i prostá vyčerpanost otevíraly cestu smrti, která kosila i střední generaci. Pozůstalé, často nezletilé děti se ocitaly ve velmi složité situaci. Hloubka odpovědnosti za uchování víry otců u nich už nemusela být tak silná, protože jim chyběla zkušenost náboženské svobody a jejího násilného zániku. Mnohdy poznaly jen strádání a bídu, nesrovnalosti mezi exulanty a značné zplanění náboženských ideálů ve víru válečných událostí. Příslušníci této generace, pokud nenašli dostatečně uplatnění v cizině, se patrně nejnázve vraceli do Čech, pokud tu zdědili nějaký majetek po příbuzných.

Zásadním způsobem poznamenal osudy exulantů průběh třicetileté války, během níž naprostá většina uprchlíků neustále doufala v brzký

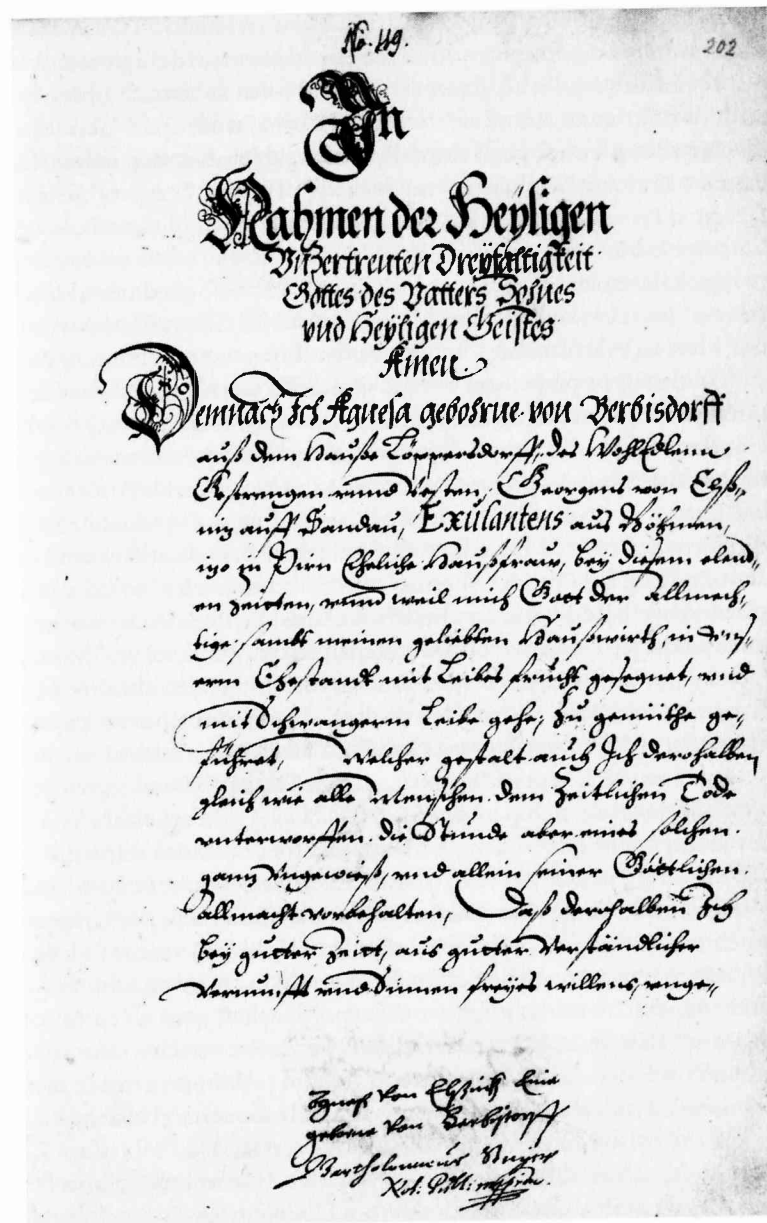
návrat do vlasti. Mnozí se o zvrát své nezáviděníhodné situace snažili přičinit službou v armádách protihabsburského tábora. Velmi mnoho si slibovali od vstupu Saska do války, která se opět rozhořela uprostřed léta 1630 po proniknutí švédského vojska na sever německých krajů. Kurfirť Jan Jiří ještě několik měsíců otálel s vysláním vlastních oddílů do boje. K tažení se nechal pohnout až poté, co Švédové zvítězili 17. září 1631 v bitvě u Breitenfeldu, v níž dvěma plukům velel exulant, hrabě Jindřich Matyáš Thurn. Saské vojsko v čele s Janem Jiřím Arnimem se pak samostatně pustilo přes Lužici do Čech. Poměrně rychle dospělo až ku Praze, která se mu vzdala bez boje 15. listopadu 1631. Jen o několik málo dní později dorazil do hlavního města Království českého saský kurfirť. Jan Jiří Harant z Polžic s velkou dávkou nechuti k liknavému Wettinovi psal, že své vojsko nechal v podstatě bez zásobování živořit ve zpustošených Lužicích, takže když pak vojáci „do Čech vtrhli a na dobré kvartýry trefili, tu lakotně jedli a se přejídali, takže od toho velmi mřeli, a tím armáda velmi zemdlena byla. A kdyby o tom v Čechách byli věděli, že při tom švédovský lid není, s těžkostí by se byla Praha poddala.“ Příklon pisatele ke Švédům je celkem logický, neboť v jejich armádě byl Harantův syn Jan Ratolt.

Většina exulantů ale vkládala do zásahu kurfirťského vojska velké naděje, i když vojenské špičky exilu se cítily zaskočené, že nebyly o tažení do Čech dostatečně informovány a že jim nebylo svěřeno velení. Důvěra emigrantů v zásadní obrat ve válce přiměla celou řadu z nich k zásadnímu kroku – přidali se k saským oddílům, aby se pokusili získat zpět své majetky i ztracenou prestiž. Ne vždy však byli vítáni tak, jak by si přáli. Přicházeli s cizím vojskem do země unavené válkou; přicházeli mezi obyvatelstvo, jehož mysl jitrily obavy a nedůvěra. Měli za sebou těžkosti několikaletého exilu, avšak domácí obyvatelstvo si zase prošlo jinými strážněmi. Odděleně prožité zkušenosti někdejší sousedy vzdalovaly – náboženští emigranti se stávali cizinci ve své vlasti. Přestože se ani saský kurfirť neměl k rozhodnému vystoupení proti Habsburkům a k obnově poměrů v Čechách před rokem 1621, odehrály se zvláště v Praze velké změny. Navrátilci se ujímali svých někdejších kostelů, podařilo se jim znovu vyhnat jezuity, obsadit univerzitu, obnovili sbor direktorů. První adventní neděli roku 1631 uspořádali pietní slavnost k uctění památky popravených v roce 1621, jejichž hlavy sňali z Mosdecké věže a uložili k věčnému spánku. Ke shromážděným promluvil Samuel Martinius, který se stal administrátorem a představeným koleje

pražské univerzity. K zásadnímu návratu k předbělohorským poměrům ve smyslu správy země a zrušení konfiskací však nedošlo. A saský kurfiřt o to patrně ani neměl zájem.

Opojení z návratu trvalo jen několik měsíců, které skončily dalšími ztrátami majetku a opětným útekem. Saský vstup do války ukončil mír, jenž v roce 1635 uzavřel v Praze kurfiřt Jan Jiří s císařem Ferdinandem II. Svou vstřícnost si nechal zaplatit odstoupením českých korunních zemí Horní a Dolní Lužice. A právě tyto země, zvláště města Budyšín a Žitava, se staly novým cílem uprchlíků, kteří se sem přesouvali ze Slezska, Čech i Saska. Dalším vážným otřesem byla pro exulanty i jiná skutečnost. Jestliže měla rodina své příbuzné v saské a švédské armádě v letech 1631–1632, pak bojovali v armádách spřátelených, pokud v nich ale setrvali ještě po roce 1635, stali se nepřáteli. Není pak divu, že v přehledu o působení exulantů v Pirně nebo členů jejich rodin ve vojsku jedna z dotázaných, Eva Častolarová, odpověděla, že neví, v které armádě její syn vlastně slouží. Rok 1632 přinesl exulantům ještě další zklamání. Vedle vyhnání Sasů z Čech to byla smrt švédského krále Gustava Adolfa, který padl 16. listopadu 1632 v bitvě u Lützen. Zkrátka na to zemřel v Mohuči někdejší český král a asi nejvznešenější emigrant – Fridrich Falcký.

Neustále se měnící situace na frontě a přesunující se vojsko se staly trvalou hrozbou pro velkou část Římsko-německé říše a těžce dopadaly i na exulanty. Nevelký majetek, který dosud uchránili, se nejednou stal kořistí plenícího vojska, lhostejno kterého. Opakované útoky je vyčerpávaly fyzicky i duševně. Několik takových pohrom popisuje Jan Jiří Harant z Polžic a Bezdružic v Hofu, který roku 1633 postupně obsadili švédští, saští a císařští vojáci. V plenění a drancování se však příliš nelíšili. Pikantně působila i skutečnost, že císařským oddílům velel Jan Karel Příchovský, jehož strýc Václav v Hofu žil jako exulant. Naděje, že právě tato skutečnost město ušetří rabování, samozřejmě selhala. Vydrancován byl i dům Václava Příchovského, kam si uložili cennosti i jiní emigranti v bláhové víře, že tu budou v bezpečí. O dva měsíce později si císařští počínali obdobně. Mezi páchanými násilnostmi Harant líčí i příhodu, kdy „lajtnant Kelkovic pannu Markétu Annu Reitenbachku od otce a sester s sebou mocí vzal, kteráž byla z nich nejpěknější. Otec s dcerama složil za ni na klejnotech, penězích a šatech za 1 500 (...) kteréž to věci týž lajtnant k sobě přijal (...) však panny nevrátil, nýbrž ji s sebou vzal.“

40. Testament Anežky rozené z Berbisdorffu.

Na jaře roku 1638 proniklo švédské vojsko znovu do Saska. V bitvě u Chemnitz porazilo spojenou sasko-císařskou armádu a postoupilo přes Freiburg až k Pirně. Čeští exulanti se ocitli ve dvojím ohni. Odmítnout bojovat na straně svých hostitelů bylo stejně těžké jako se postavit se zbraní v ruce proti armádě, v níž spatřovali naději na změnu situace v Království českém a v níž měli své příbuzné či známé. Jistě se ví, že před Pirnou stáli ve švédských službách bojující plukovník Matěj Jizbický z Jizbice a generál Zdeněk Hodický z Hodic. Navíc v důsledku strategického opatření saské strany bylo zlikvidováno předměstí kolem „českého“ kostela svatého Mikuláše, což způsobilo těžkosti českým rodinám, které tu byly usazené. Emigranti se snažili zachovat jakousi neutralitu a odmítali se podílet na obraně města. To pochopitelně dráždilo měšťany Pirny, kteří začali české exulanty považovat za spojence Švédů. Svůj názor nezměnili ani po dobytí města, v němž vítězná armáda plnila stejně důkladně v příbytcích starousedlíků i exulantů. Podle líčení Jana Theodora Sixta z Ottersdorfu si běsnění vojska vyžádalo 38 lidských životů a 157 těžce zraněných, mezi nimiž byl i pisatelův syn Vratislav. Zničena byla česká tiskárna i autorova bohatá knihovna spolu s písemnostmi, jež po léta shromažďoval. Karel Pfefferkorn ke své vzpomínce přidal ještě úvahu o důvodu utrpení exulantů, které jim „vlastní z pejchy páchaní hříchové způsobily. Dyby sme se jen chtěli k nim příznati a Pána Boha kajícím životem s pokáním v hněvu krotili.“ Odevzdání se Bohu, trpělivost při snášení všech béd a strážní zaznívá v podstatě ze všech osobních zápisů exulantů i z jejich hesel zapsaných nejčastěji na stránkách památníků. Neochvějná víra a pokora se jim staly jediným pevným bodem, k němuž se utíkali ve svém trápení.

Švédové se z jara 1639 vydali dále do Čech a opět se k nim přidávali i čeští exulanti, včetně těch z Pirny, kteří podle líčení Karla Pfefferkorna neměli už „ani co jísti, neboť nám všechno od soldátů vzato, a i k šancům nás mocně beze všeho šetření brali a tahali, chtějíce se toho zbejtí, jsouce od strachů a hladu mdlí a jako mrtví, vydali jsme se na žalostnou pout“⁴. Sám zestárlý a unavený pisatel po zkušenostech z roku 1632 cestu do Čech neriskoval. S manželkou, jedním čeledínem a nepatrným majetkem na zádech odešel do Žitavy. Ani tady ale nenašel kýžený klid, a proto, ač byl velmi nemocný, přesídlil v roce 1651 do Drážďan. Ke smrti mu tu dosloužila jeho čtvrtá, o šestadvacet let mladší, manželka Markéta, dcera Václava Svatkovského z Dobrohoště. Pod ochranou švédského vojska se v roce 1639 vypravili do Čech i utečenci z jiných

končin. Z Horní Lužice se vrátil Kryštof II. z Redernu na své frýdlantské panství, které obsadili Švédové. Ani tentokrát však nedošlo v české záležitosti k zásadnímu obratu; švédská armáda se zjara roku 1640 opět stáhla za české pohraniční hvozdy. Nečetní z exulantů se rozhodli zůstat jako mladoboleslavský kronikář Mistr Jiří Bydžovský Kezelius, většina ale Čechy opět opustila. Utíkali především do Lužice a zpět do Saska, nikoli však do Pirny, která navrátilce odmítla přijmout.

Fiaskem skončil i poslední vpád švédské armády do Čech v roce 1648. Doba se změnila. Vestfálským mírem pohasly veškeré naděje exulantů na změnu situace v Čechách. Návrat k náboženské svobodě, který by jim umožnil cestu zpět do vlasti, byl v nedohlednu. Uplynulo dlouhých dvacet let, během nichž si každý z exulantů musel vyřešit klíčovou otázku. Zůstat natrvalo v cizině, nebo se vrátit domů? V prvním případě to znamenalo přijmout exil jako trvalý úděl a vybudovat si v cizině postavení i nový domov. Učinila tak větší část emigrantů, kteří se postupně usadili v podstatě ve všech nekatolických zemích Evropy. Ve druhém případě se museli někdejší exulanti přizpůsobit změněným podmínkám v Království českém a znovu si vydobýt bývalé společenské postavení i majetek. Ani to ale nebylo zcela jednoduché. Mezi lidmi, kteří nikdy Čechy neopustili, a těmi, kteří několik let žili za hranicemi, stála hradba odlišných prožitků a zkušeností. Opětnému spoluzití museli teprve uvyknout. Jistě by stálo za to věnovat badatelskou pozornost i těmto navrátilcům, jejich osudům, majetkovým poměrům a opětnému začlenění do české společnosti.

Pohyb na českých hranicích zcela neustal ani po skončení třicetileté války. V 50. letech 17. století se množily především útoky poddaných z panství, která sousedila s Horní Lužicí. Historikové 19. století považovali i tyto uprchlíky vesměs za exulanty, což v současné době odmítají někteří němečtí badatelé. Předpokládají, že především poddaní z pohraničních vsí, jazykově vesměs němečtí, opouštěli své statečky dalesko více z touhy po lepších ekonomických poměrech než kvůli obavě z náboženského útisku. Jistě nelze popřít, že odchod mohl být motivován různými důvody, při jejichž posuzování je třeba mít na zřeteli i jejich sociální postavení a dobu odchodu. Jistě i mezi uprchlíky z 20. let 17. století lze najít takové, kteří odchodem z Čech řešili své osobní problémy. Jedním z nich byl Jan Hippus Vodňanský, jenž se jako kvestor pražské univerzity dopustil finančních přehmatů, které přes opakované výzvy nikdy nesrovnal. Ale přesto lze tvrdit, že v dané době u Hippia

a u většiny ostatních emigrantů stála víra na prvním místě v jejich rozhodování mezi konverzí a exilem. V roce 1650 však byla podstatně odlišná situace. Vyměnily se generace, na mnoho statků v Čechách a na Moravě přišly nové vrchnosti, celkový úbytek obyvatelstva negativně působil na hospodářskou situaci v zemi. Navíc je třeba mít na zřeteli, že poddaní nikdy neměli právo svobodně se rozhodovat o své víře. Po polovině 17. století byly útěky poddaných velmi nežádoucí, protože na mnoha panstvích panovaly hospodářské těžkosti. Nejedna česká šlechta si do Drážďan stěžovala na saské vrchnosti, že přijímají jeho uprchlé poddané, kteří odešli z Čech ne kvůli víře, nýbrž pro zisk. Nakolik u konkrétních lidí převažovaly materiální těžkosti nad náboženským přesvědčením, lze jen stěží doložit. V každém případě české exulantské komunity žily v cizině – Horní Lužici a Sasko nevyjímaje, i po roce 1648. Zbytky nekatolíků se udržely i v Čechách a na Moravě, zvláště mezi venkovskými poddanými. Z řad těchto tajných evangelíků se v 18. století zvedla nová emigrantská vlna, jejímž impulsem nebyla žádná konkrétní událost či nařízení, ale touha po naplnění náboženského ideálu.

Další osudy rodin pobělohorských exulantů se lišily především podle individuálních vlastností jednotlivců. Některé rodiny vědomě a záhy splynuly se zemí, v níž se usadily, jiné si po staletí zachovávaly vědomí odlišnosti – jakýsi status exulantů. Pojem vlast spojovala první generace uprchlíků s Královstvím českým, či úžeji s Čechami, Moravou nebo Slezskem, tedy se zeměmi, kde se narodili jejich otcové, matky i oni sami. Pro potomky těchto utečenců se pojem vlast ve smyslu země předků stával stále abstraktnějším. Udržovali si povědomí niterného svazku nikoli s konkrétní zemí, kterou většinou nikdy nepoznali, nýbrž se společným osudem lidí, které spojovala historie bez konkrétní země. Společensví exulantů se po čase neidentifikovalo v cizím prostředí ani s českým jazykem. Zpřetrhané kořeny k domovu nahradily vazby příslušnosti ke zvláštní komunitě, kterou vážou pouta kulturní a duchovní, ve jménu jejichž zachování byli předkové exulantů ochotni opustit panství, dům, pole či živnost a vydat se hledat jinou zemi. Vlasti pak nejednou jmenují nebeské království, které patří všem věrným křesťanům.

Z hlediska ekonomického byl život v exilu asi nejtěžší pro středně majetné vrstvy, které postupně ztrácely své původní sociální zařazení a nejednou se propadaly do beznadějné chudoby. Lépe se vedlo bohatším jedincům, kterým se podařilo překlenout svízelné začátky. Chudšímu a chudému obyvatelstvu se naopak nabízela šance překročit své

dosavadní společenské postavení a vybudovat si novou existenci. Význam řemeslníků z řad českých exulantů pro hospodářský rozvoj krajiny se většinou ukázal až po skončení války, kdy se přítomnost exulantů stala v jednotlivých zemích už samozřejmou skutečností. Postupně byl v Sasku, Polsku i Uhrách doceněn jejich přínos při obnově hospodářského života zemí postižených třicetiletou válkou. Pro příklad lze uvést zcela neobvyklý růst původně nevýznamné krušnohorské osady Johanngeorgenstadt, v níž saský kurfiřt poskytl možnost nějak se realizovat především exulantům z Čech. Místo povýšil na horní město, které v roce 1699 mělo už 2 616 obyvatel. Podobný vzestup zažila Neusalza u Spremberku, kam její majitelé po roce 1670 plánovitě usadili exulanty. Tvořili asi polovinu obyvatelstva. Větší počet z nich pocházel z Horních Uher, které prožívaly nový rekatolizační tlak habsburské vlády. K pastorační činnosti byl povolán Štěpán Pilárik, který dosud působil v Žitavě. V kostele v Neusalze se kázalo česky až do první třetiny 18. století.

Řada pobělohorských exulantských obcí se udržela velmi dlouho. Někde je podpořily nebo nahradily komunity, které se ustavily během emigrační vlny v 18. století. Některé z nich – zvláště v Polsku – si uchovaly nejen náboženskou svébytnost, ale i jazyk a kulturní tradice až do 20. století. Při evangelickém kostele Erlöser-Andreas dodnes existuje exulantská obec v Drážďanech. Vznikla roku 1650 kolem kostela svatého Jana a měla až do roku 1845 svého česky mluvícího kazatele. V jejím archivu jsou pietně uchovávány písemnosti, které přečkaly nálet na Drážďany v roce 1945 a sahají až do prvních let pobělohorského exilu. Mezi těmito památkami je i starobylý kalich a také erbovní kniha z Pirny.

LITERATURA

- ASCH RONALD G., *Das Problem des religiösen Pluralismus im Zeitalter der „Konfessionalisierung“*. Zum historischen Kontext der konfessionellen Bestimmungen des Westfälischen Friedens, *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 134/1998, s. 1–32.
- BAHLCKE JOACHIM, *Religion und Politik in Schlesien. Konfessionspolitische Strukturen unter österreichischer und preußischer Herrschaft (1650–1800)*, *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 134/1998, s. 33–57.
- BAHLCKE JOACHIM, STROHMAYER ARNO (Hrsg.), *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur*, Stuttgart 1999.

- BEČKOVÁ MARTA, *Jan Amos Komenský a Polsko*, Praha 1983.
- BEDNAŘÍK KAREL, HAVELKOVÁ VĚRA, *Česky psané závěti z fondu Státního archivu v Drážďanech*, Sborník archivních prací 34/1984, s. 439–511.
- BÍLEK TOMÁŠ V., *Dějiny konfiskací v Čechách po roce 1618*, Praha 1882–1883.
- BÍLEK TOMÁŠ V., *Reformace katolická neboli obnovení náboženství katolického v království českém po bitvě bělohorské*, Praha 1892.
- BOBKOVÁ LENKA, *Exulanti z Prahy a severozápadních Čech v Pirně v letech 1621–1639*, Praha 1999.
- DANIEL DAVID P., *Uhorský exil v Německu v 17. století*, Česko-slovenská ročenka 1999, s. 41–51.
- FUKALA RADEK, *Role Jana Jiřího Krnovského ve stavovských bnutích*, Opava 1997.
- GROSS REINER, *Johann Georg I. und seine Residenz im Dreißigjährigen Krieg*, Dresdener Hefte 56/1998, s. 13–20.
- HERZIG ARNO, *Der Zwang zum wahren Glauben. Rekatholisierung vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*, Göttingen 2002.
- HERZIG ARNO, *Konfession und Heilsgewissheit. Schlesien und die Grafschaft Glatz in der Frühen Neuzeit*, Bielefeld 2002.
- HOLINOVÁ ANNA, *Povzdechy českých exulantů z roku 1629–31*, Časopis Českého musea 83/1909, s. 138–141.
- HRUBÁ MICHAELA (ed.), *Víra nebo vlast? Exil v českých dějinách raného novověku*, Ústí nad Labem 2001.
- Dílo Jana Amose Komenského – Johannis Amos Comenii Opera omnia*, Praha 1969–1992.
- KAMPER ZDENĚK (ed.), *Kronika Mladoboleslavská od Mistra Jiřího Bydžovského sepsaná*, Mladá Boleslav 1935.
- KUMPERA JAN, *Jan Amos Komenský. Poutník na rozhraní věků*, Praha-Ostrava 1992.
- LÍVA VÁCLAV, *Studie o Praze pobělohorské. Emigrace*, Sborník příspěvků k dějinám hlavního města Prahy 6/1930, s. 357–419.
- LÍVA VÁCLAV, *Rekatolizace*, Sborník příspěvků k dějinám hlavního města Prahy 7/1933, s. 1–121.
- LOESCHE GEORG, *Die böhmischen Exulanten in Sachsen*, Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus im ehemaligen Österreich 42–44/1923.
- MORAWEK KAREL GOTTLIEB, *Geschichte der böhmischen evangel. Exulanten in Zittau (1621–1847)*, Zittau 1847.
- MRVA IVAN, *Uhersko, azylová krajina v období novověku*, Česko-slovenská ročenka 1999, s. 17–25.
- ODLOŽILÍK OTAKAR, *Ze zápasů pobělohorské emigrace*, Časopis Matice moravské 56/1932, s. 1–58; 57/1933, s. 369–388.
- PÁNEK JAROSLAV, *Víra a chléb (K otázce vystěhovalectví východočeských evangeliků do Braniborska)*, in: Sborník k 70. narozeninám doc. PhDr. Jaroslava Kašpara, CSC., Praha 1999, s. 175–184.
- PESCHECK CHRISTIAN A., *Die böhmischen Exulanten in Sachsen*, Leipzig 1857.

- PETRAŇ JOSEF, *Staroměstská exekuce*, Praha 1985.
- POHL FRANZ, *Die Exulanten aus der Herrschaft Friedland im Sudetenland*, Görlitz 1939.
- POLIŠENSKÝ JOSEF, *Komenský, muž labyrintů a naděje*, Praha 1996.
- POLIŠENSKÝ JOSEF, *Tricetiletá válka a český národ*, Praha 1960.
- POLIŠENSKÝ JOSEF, PETRŮ EDUARD (edd.), *Historie o válce české 1618–1620. Výbor z historického spisování Ondřeje z Habernfeldu a Pavla Skály ze Zhoře*, Praha 1964.
- REZEK ANTONÍN, *Dějiny saského vpádu do Čech (1631–1632) a návrat emigrace*, Praha 1888.
- ROEDL BOHUMÍR, *Žatecká rodina Hošťálků z Javořice*, Žatec 1997.
- RUHLAND VOLKER, *Böhmische Exulanten und der Dreißigjährige Krieg*, Dresdner Hefte 48/1996, s. 11–19.
- RYBA BOHUMIL (ed.), *Pavel Stránský ze Zapské Stránky, Český stát – Okřík*, Praha 1953.
- RYBIČKA ANTONÍN, *Václav Nosidlo z Geblic*, Časopis Českého musea 38/1864, s. 92–95.
- SAULLE-HIPPENMEYER IMMACOLATA, *Gemeindereformation – Gemeindefessionalisierung in Graubünden*, in: Gemeinde, Reformation und Widerstand. Festschrift für Peter Blicke zum 60. Geburtstag, Tübingen 1998, s. 261–280.
- SCHINDLING ANTON, ZIEGLER WALTER (Hg.), *Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500–1650*, Münster 1989–1996.
- SCHMERTOSCH VON RIESENTHAL RICHARD, *Adelige Exulanten in Kursachsen nach Urkunden des Dresdner Hauptarchives*, Berlin 1902.
- SCHMERTOSCH VON RIESENTHAL RICHARD, *Die böhmischen Exulanten unter der kursächsischen Regierung in Dresden*, Neues Archiv für Sächsische Geschichte und Altertumskunde 22/1901, s. 291–343.
- SCHNABEL WERNER WILHELM, *Österreichische Exulanten in oberdeutschen Reichsstädten*, München 1992.
- SCHRÖTER CARL CHRISTIAN, *Merkwürdige Exulanten-Historie darinnen besonders um des reinen Evangelii willen Vertriebener Prediger und Schul-Lehrer ihre Lebens-Geschichte enthalten*, Bautzen 1715.
- ŠTĚŘÍKOVÁ EDITA, *Země otců*, Praha 1995.
- ŠTĚŘÍKOVÁ EDITA, *Z nouze o spasení. Česká emigrace do Pruského Slezska v 18. století*, Praha 1992.
- TIEFTRUNK KAREL (ed.), *Pavla Skály ze Zhoře Historie česká od roku 1602 do roku 1623*, Praha 1865–1868.
- TROPPEL PETER G., *Emigriert – missioniert – deportiert. Protestanten und Geheimprotestantismus in Österreich und Salzburg zwischen Gegenreformation und Toleranz*, Rottenburger Jahrbuch für Kirchengeschichte 13/1994, s. 179–189.
- URBÁNEK VLADIMÍR, *Patriotismus pobělohorského exilu*, Historické listy 4/1995, s. 3–6.
- VOLF JOSEF, *Čeští exulanti ve Freiberce v l. 1620–40*, Věstník Královské učené společnosti nauk 20/1911, s. 1–142.

- VOLF JOSEF, *Genealogické příspěvky k rodu Pfeffenkornů z Ottopachu*, Památky archeologické 23/1908, s. 333–338, 587–590.
- VOLF JOSEF, *Tragedie perenská ve zprávách českých exulantů*, Sborník Jednoty potomků pobělohorských exulantů-pokutníků a přátel rodopisu v Praze 2-2/1931, s. 16–31; 7-2/1936, s. 20.
- WÄNTIG WULF, „Exulanten“ *aus dem böhmischen Niederland in den angrenzenden Gebieten Kursachsens und der Oberlausitz*, in: Víra nebo vlast? Exil v českých dějinách raného novověku, (ed.) Michaela Hrubá, Ústí nad Labem 2001, s. 107–116.
- WÄNTIG WULF, *Rekatholisierung, Alltag und Migration in der Frühen Neuzeit. Exulanten im böhmisch-sächsischen Grenzraum im 17. Jahrhundert*, Chemnitz 2003 (diss.).
- WINKELBAUER THOMAS, *Sozialdisziplinierung und Konfessionalisierung durch Grundherren in den österreichischen und böhmischen Ländern im 16. und 17. Jahrhundert*, Zeitschrift für historische Forschung 12/1992, s. 317–358.
- WINTER EDUARD, *Die tschechische und slowakische Emigration in Deutschland im 17. und 18. Jahrhundert*, Berlin 1955.

UMĚLEC

Petr Fidler

„Aby víceji za řemeslo pokládání nebyli...“

Privilegium Rudolfa II. pražským cechovním malířům, 1595

Záhada umělecké osobnosti zaměstnává člověka od nepaměti. Čím je podmíněno dílo, které obdivujeme, a čím schopnosti umělce, který ho stvořil? Tyto otázky jsou neodmyslitelně spjaty se společností, pro niž umělecké dílo vzniklo a která ho posuzuje. Čím se odlišuje umělec raného novověku od svých středověkých předchůdců a dnešních následovníků? Jak žil, jak myslel? Jak viděl sám sebe a jaké měl postavení v očích laické veřejnosti?

Podle sdělení Carla van Mandera ozdobil Bartolomeus Spranger, dvorní malíř císaře Rudolfa II., fasádu svého domu na Malé Straně v Praze čtveřicí putů, kteří holdují „vladaři nad uměním“, Merkurovi. Pro Sprangerovo revoluční pojetí svobodného umění, na hony vzdálenému středověkému cechovnímu řemeslu, je příznačné, že alegorickými dvojčaty Malířství a Sochařství už neoznačil své obydlí jako příbytek malíře, nýbrž jako „dům umělce“. Ještě příznačnější pro jeho pojetí malířského a sochařského umění je ale skutečnost, že se žádné z nich neobejde bez asistence putů, kteří označují Kresbu čili *Disegno*. Jak tomu má historik umění rozumět?

Humanismus raného novověku přinesl několik zásadních změn v pojetí umění. Nově definoval i osobnost umělce, změnil etiku i estetiku a metodiku jeho tvorby. Italské *quattrocento*, v českých zemích 16. století, jsou tak svědky radikální změny v hodnocení uměleckého díla i přehodnocení významu jednotlivých fází jeho vzniku. Klíčem k pochopení těchto změn je právě pojem *disegno*.

Společenskému uznání umělcovy práce dlouhá staletí bránila představa o neslučitelnosti práce rukou se vznešeností *artes liberales*. Architektům a malířům otevřela brány chrámu múz v raném novověku až koncepce *disegna*, úhelného kamene novověké estetiky. *Disegno* bylo na jedné straně čistou myšlenkou, idejí nebo projektem (*disegno interno*), na straně druhé kresbou zachycující myšlenku liniemi na papíře (*disegno*